

ספר זה מוקדש לחברנו ניסן לימור ז"ל, שנפטר בטרם עת, וטרם עלה בידו לתרום את חלקו לספר.

נושא האחריות האזרחית היה בראש מעייניו של ניסן ובמהלך השנים הוא תרם רבות לביסוס החברה האזרחית בישראל, הן במחקר והן במעורבות פעילה. הוא היה הראשון שעמד בראש המכון לאחריות אזרחית, שבמסגרתו נערך יום העיון שהיווה בסיס לספר הנוכחי, ואחד משלושת מקימיו.

אנו מאמינות שלו היה עוד איתנו, היה אוהב את הספר ואת מסריו.

יהי זכרו ברוך.

הביטחון כסוגיה אזרחית
עורכות: עירית קינן ועירית הרבון

Reclaiming security: the civic aspects of securitization
Irit Keynan and Irit Harboun

עריכה לשונית: יעלה אקסלרוד

שמחה גתהון ועירית קינן עוסקות במאמרו במובן התרבותי של המושג ביטחון אנושי. תוך התמקדות בקהילה של יוצאי אתיופיה בישראל, בוחנות הכותבות את הקשר שבין תהליכי הדרה והכרה כזבת של תרבות בני קבוצות מיעוט, לבין תחושת הביטחון האישי שלהם. טענתן המרכזית היא, שככל שקבוצה תרבותית חווה תחושת הדרה או אי-שייכות תרבותית, כך מתערערת תחושת הביטחון האישי של חבריה. המאמר בוחן תימוכין תיאורטיים לטענה זו באמצעות מחקרים מדיסציפלינות שונות של מדעי החברה, ומנתח את השתקפותה של הטענה במקרה הבוחן של יוצאי אתיופיה בישראל.

הספר הוא פרי מאמץ של כותבות וכותבים מתחומים שונים, שהתקבצו יחד כדי להציג את התמונה המורכבת של הביטחון האזרחי במדינה שבה המתח הצבאי המתמשך מערפל לעיתים את הראייה. בראש ובראשונה אנו מבקשות להודות לכותבות ולכותבים על תרומתם לאסופה. תודה מיוחדת לפרופ' פולה ריימן מאוניברסיטת מסצ'וסטס, בוסטון, על תרומתה הרבה ליום העיון ולרעיונות המובאים בספר. כמו כן, נבקש להודות למרכז ללימודים אקדמיים באור יהודה, על תמיכתו בהפקת הספר ועל העידוד שהוא מעניק למחקר וליישום של אחריות אזרחית; לעורכת הלשון יעלה אקסלרוד-רן על השקעתה הרבה ועבודתה המדויקת, ולהוצאת פרדס על הליווי המקצועי והתומך.

הקשר בין השתייכות תרבותית לתחושת ביטחון אישי

שמחה גתהון ועירית קינן

מבוא

מענה לצורך של ביטחון אישי, בהגדרתו הרחבה כמענה לביטחון כלכלי, תזונתי, בריאותי, קהילתי ועוד,¹ הוא מניע בסיסי בחייהם של בני אדם, ומהווה גורם מרכזי בהחלטתם ליטול את מקל הנדודים ולהגר מארץ מולדתם למקום אשר נתפס בעיניהם כעשוי להבטיחו עבורם ועבור היקרים להם. אכן, תמונת ההגירה בשנים האחרונות היא מארצות שבהן הביטחון האישי של האזרחים נמוך מאוד אל ארצות שבהן יש הבטחה לקיום בכבוד ולמימוש מרבי של הביטחון האישי. ישראל, אשר עצם הקמתה הושתת על תפיסתה כמדינת כל בני העם היהודי שיוכלו להצטרף אליה עם הזמן, הייתה מאז ומתמיד מדינת הגירה. האוכלוסייה המהגרת אליה משתייכת אומנם ברובה הגדול לדת היהודית, אך כמו במדינות הגירה רבות אחרות, החברה בישראל היא רבת-תרבויות ומורכבת ממגוון קבוצות שהבסיס לגיבושן איננו אך דתי, אלא גם אתני ותרבותי. ביניהן נמצאות קבוצות מיעוט, שהרקע התרבותי המשותף שלהן שונה מזה של הקבוצה ההגמונית בחברה. למרות שחלק ממאפייניהן התרבותיים של קבוצות אלה דומים או משיקים לאלה של הקבוצות האחרות, השוני בינן לבין הקבוצות ההגמוניות עולה על הדמיון, דבר שמוביל לא פעם לקיפוח חברתי (מאוטנר, שגיא ושמיר, 1998).

בעוד שהגדרתו של המושג ביטחון אנושי מצויה בוויכוח (Paris, 2001), יש הסכמה בין החוקרים על כך שהכרה תרבותית כוזבת או הדרה תרבותית היא בעלת השפעה שלילית עמוקה על רווחתו הנפשית של האדם ועל תחושת הביטחון שלו (טיילור, 2005). זהו המובן התרבותי של המושג ביטחון אנושי, שפרק זה דן בו, והוא משמעותי במיוחד לנוכח העובדה שתרבות וזהות תרבותית מהוות נדבך מרכזי בחייהם של בני האדם, ואף "חלק בלתי נפרד מהם כמו פניהם או שמם" (שגיא, 2006, עמ' 185). טענתנו המרכזית כאן היא שכלל קבוצה תרבותית חווה תחושת הדרה או אי-שתייכות תרבותית, כך מתערערת תחושת הביטחון האישי של חבריה. פרק זה בוחן את התימוכין לטענה זו באמצעות מחקרים מדיסיפלינות שונות של מדעי החברה, ולאחר מכן מנתח את השתקפותה של הטענה במקרה הבוחן של יוצאי אתיופיה בישראל.

תרבות והשתייכות תרבותית

כבר מאמצעה של המאה העשרים הוגדרה התרבות כמכלול של רעיונות, מנגנונים ותפיסות המכוונים את התנהגות האדם בהתאם להשתייכותו לקבוצה חברתית מסוימת, או כמכלול

¹ על הגדרת המושג ביטחון אנושי ראו במבוא לספר זה.

של ערכים בסיסיים המאפשרים לחברה או לקבוצה להתמודד עם אתגרי הסביבה והמציאות בדרך משותפת – אשר לה היבטים שחלקם דומים לזו של חברות או קבוצות אחרות וחלקם שונים ממנה. זוהי קבוצת רעיונות ומשמעויות שדרכם נתפס ומיוצג העולם, והיא מייצרת את תפיסתם של החיים האידיאליים ואת הסטנדרטים שבעזרתם נקבעים נורמות וערכים (Goodenough, 1961). תרבויות שונות עשויות להיות נבדלות זו מזו במספר ממדים ומישורים. הגישה השכיחה ביותר להבחנה בין תרבויות היא באמצעות ציר הנע בין היצמדות למסורת בקצה האחד של הרצף לבין מודרניזם בקצה האחר (Hofstede, 1980; Ramirez, 1991). אולם יש ממדים נוספים להבחנה בין תרבויות, כגון: אינדיבידואליזם לעומת קולקטיביזם; תפיסת המציאות (אמונה כי רק המוחשי הוא אמיתי ומציאותי לעומת אמונה בעולם רוחני שמתקיים מעבר לחושים); תפיסת הזמן (כמשאב מוגבל או ככלי בידי האדם); מיקוד שליטה (פנימי לעומת חיצוני); ועוד (בוסטין, 2007).

כל אדם משתייך למספר של קבוצות תרבותיות, אולם כפי שמראה מאוטנר (2008), יש קבוצה אחת שמשקלה ומשמעותה עבורו עולים על אלה של חברותיה והיא מהווה "קבוצת יסוד תרבותית". קבוצת היסוד, מסביר מאוטנר, מסדירה שאלות עומק בחייהם של חברי הקבוצה (דוגמת שאלות על משמעות החיים, על קיומו של האל וכו'), תורמת להעמקת זהותו של האדם ומעניקה לו כלים לפירוש החברה שבה הוא חי. תחושת השייכות אליה חזקה בהרבה מאל כל אחת מהקבוצות האחרות שאליהן משתייך האדם (מאוטנר, 2008). כזו היא בדרך כלל קבוצת הזהות התרבותית, ובכללה הזהות האתנית, שמעצבת את תודעת חבריה באופן עמוק ומחייב יותר מהקבוצות האחרות שאליהן הם משתייכים, ומעניקה להם תפיסה הכרתית וערכית של העולם ושל מקומם ומעמדם בה (מאוטנר ואחרים, 1998). קבוצה כזאת נקשרת לתחושת העצמי של היחיד, ועשויה לכוון לתווית שהיחיד מדביק לעצמו ולדרך שבה הוא מציג בפני האחרים את השתייכותו הקבוצתית, את הזדהויותו, את ערכיו המשותפים ואת עמדותיו כלפי קבוצת התרבות שלו.

בקשר שבין הקבוצות השונות עשויים להתממש מספר תסריטים, שבקצה האחד שלהם עלולה להתרחש התנגשות תרבויות – הסתגרות, שלילת האחר, ועוינות – ובקצה האחר עשוי להתרחש תהליך של 'חלחול', שבמהלכו כל תרבות מאמצת מוטיבים מהתרבויות האחרות. תסריטים אלה ניכרים בעיקר 'בשטחים הציבוריים' של תחומי התרבות (מדיות תקשורתיות ואומנויות), אך גם ברשות היחיד, שם נהוג להתייחס למפגש הבין-תרבותי במונחים של 'תְּרָבוּת' (acculturation) (ברי, 2003) – מושג המכוון לתהליך שבו יחיד מקבוצת מיעוט מאמץ מאפיינים וסממנים מתרבות הרוב, ובכך מרחיב את ארגז הכלים המאפשר לו להסתגל לחברה החדשה מבלי שנפגעת זהותו האתנית.

בבואנו לדון בקשר שבין השתייכות תרבותית של בני קבוצת מיעוט לבין תחושת הביטחון האישי שלהם, עלינו להתייחס לאסטרטגיות התירבות שהם נוקטים כדי להתמודד עם

המפגש עם חברת הרוב. שכן המפגש עם תרבויות אחרות, השונות מזו המקורית שבתוכה צמחו בני הקבוצה, מעורר טווח רחב של התנהגויות, עמדות וערכים אשר מעמידים במבחן את ההזדהות עם תרבות המקור. בנקודת המפגש נבחנת מידת האינטגרציה של חוויית היחיד ביחס לזהותו התרבותית-אתנית – המידה שבה הוא או היא חיים בשלום עם זהות זו (Phinney, 1990; Phinney, Horenczyk, Liebkind, & Vedder, 2001). על פי מודל שהציע ג'ון ברי (Berry, 1970; 2003), קיימות ארבע אסטרטגיות של תרבות אשר עשויות לבוא לידי ביטוי בזהותו של הפרט, ואשר עוסקות במתח שבין שימור התרבות המקורית לבין הנכונות לאמץ מרכיבים מתרבות הרוב: (א) טמיעה (אסימילציה), שמשמעותה ויתור על התרבות המקורית; (ב) שילוב של תרבות הרוב עם תרבות המיעוט (אינטגרציה); (ג) היבדלות (ספרציה) – השתייכות לתרבות המיעוט בלבד; ו-(ד) שוליות (מרג'ינליות) – דחיית תרבות הרוב ותרבות המיעוט גם יחד. האחרונה, אסטרטגיית השוליות, היא היחידה מבין ארבע האסטרטגיות שבה היחיד דוחה – בזהותו, בהזדהותו ובאורחות חייו – הן את התרבות הקולטת והן את תרבות המקור. כתוצאה מכך הוא מוצא את עצמו מחוץ למעגלים התרבותיים והחברתיים הן של הרוב והן של המיעוט, דבר שמחריף תחושות של בדידות וניתוק.

כדי להבין טוב יותר את משמעות האסטרטגיות השונות, חשוב לבחון באיזו מידה מגלה בת הקבוצה עניין במורשת התרבותית או בהיסטוריה של קבוצתה, באיזו מידה משתתף בן הקבוצה באורח פעיל בטקסים ובמנהגים המאפיינים את תרבות המקור של קבוצתו (Phinney, 1992), או במילים אחרות – באיזו מידה מרגישים חברי הקבוצה חלק מתרבותם ומקבוצתם, ובאיזו מידה הם מרגישים שתרבותם וקבוצתם מהוות חלק מהם. באותו אופן, כדי לקבל תמונה מלאה יותר של ההזדהות האתנית-תרבותית של האדם, חשוב לבחון גם את מידת הזדהותו עם מנהגים ומסורות מקבוצות שונות מזו שלו, ובכלל זה שפות זרות, רשתות חברתיות ועוד (שם).

בסקירה של מגוון מחקרים, אותה ערכו ג'ון ברי ודייוויד סם (Berry & Sam, 1997), נמצא כי אסטרטגיית התרבות המועדפת על רבות מבין קבוצות המיעוט במקומות שונים בעולם היא אסטרטגיית השילוב (אינטגרציה), והנטייה לבחור בה בולטת ביחס לשלוש האחרות. עם זאת, לפי ברי וסם, אסטרטגיה זו ניתנת ליישום רק בחברות שבהן מתקיימים מספר תנאים מקדימים, כגון: קבלה נרחבת של רבגוניות בתרבות הרוב (אידיאולוגיה רב-תרבותית חיובית); רמות נמוכות יחסית של דעות קדומות (אתנו-צנטריזם מצומצם בהיקפו ואפליה מינימלית); עמדות הדדיות חיוביות בין הקבוצות האתנו-תרבותיות; ותחושת התקשרות או זהות והזדהות עם החברה הרחבה אצל כל האנשים והקבוצות. כמו כן, ליכולת לבחור באסטרטגיה זו קיימות מגבלות נוספות, כגון מראה חיצוני שונה המעצים דעות קדומות ואפליה (Berry, Kim, Power, Young, & Bujaki, 1989). כפי שנראה בהמשך, בישראל

ניכר כי יוצאי אתיופיה מנסים לנקוט אסטרטגיה של שילוב ומבקשים לאמץ מאפיינים של תרבות הרוב, ובו בזמן לשמור על תרבותם הם (כורם והורנצ'יק, 2013), אך ניסיון זה נותר חד-צדדי.

ביטחון אישי בקרב מהגרים

תהליך ההגירה הוא מורכב ורב-ממדי, ולצד השאיפה לביטחון אישי, מהווה אירוע חיים מאתגר המחייב את המהגרים להתמודדות עם גורמי לחץ מרובים ועם רמות דחק גבוהות, הבאות לידי ביטוי במצוקה נפשית וגופנית (יכניץ', 2014). ככל שהשינויים גדולים יותר כך גדלה רמת הלחץ. חוקרים שונים מציינים כי בתהליך המתרחש בהגירה, המהגרת עשויה להרגיש מבולבלת ומיואשת, משום שאינה יכולה עוד להשתמש בכללים ובנורמות של חברת המוצא שלה בשעה שטרם רכשה את הנורמות של החברה החדשה.² הקושי בפענוח הקודים החברתיים והתרבותיים של הסביבה החדשה וחוסר הרלוונטיות של המערכות הישנות, גורמים למהגר לחוש חסר אונים וחסר תועלת ושוללים את הערכתו עצמית. כל שכן כאשר מדובר במעבר מארצות בעלות תרבות מסורתית לארצות בעלות תרבות מודרנית, כפי שחווים מרבית המהגרים בעשורים האחרונים, וביניהם גם יוצאי אתיופיה בישראל.

מכשולים ואתגרים אלה מייצרים תחושת אי-שיוכות, שמתעצמת ככל שגילו של האדם מבוגר יותר. הרצון להידמות, להיקלט ולהשתלב ב"תרבות הרוב" – ובקרב מהגרים מאזורים בעלי תרבות מסורתית גם הרצון לאמץ דפוסיים האופייניים לתרבות המערבית הליברלית – עז במיוחד אצל ילדים ובני נוער, בעוד שלמבוגרים יש קצב שונה וכן מחויבות עמוקה יותר לערכים ולמנהגי החיים של תרבות המוצא שלהם. בכך נוסף אתגר לחייהן של משפחות מהגרים שכן ההורים, שאינם נחשפים לאותם מרכיבים שאליהם נחשפים ילדיהם, רואים ברצון להשתלב ובאימוצם המהיר של הצעירים את המאפיינים התרבותיים החדשים איום על הסמכות ההורית. כך נוצר מעגל קסמים היוצר מתחים ונתק בין הדורות, ואלה מביאים לעיתים לאלימות בתוך המשפחה (Sewell-Coker et al., 1997, אצל בוסטין, 2007).

הקושי לשמר דפוסיים של פיקוח על הילדים, כפי שהיו נהוגים בארצות המוצא, יוצר תסכול ועימותים לא בקרב קהילות המהגרים בלבד אלא אף בין המהגרים לבין הרשויות, שאינן רואות את הנורמות התרבותיות של המהגרים כלגיטימיות. התנגשויות אלה מערערות את תחושת הביטחון ההורי בקרב המהגרים ושומטות את הקרקע מתחת לתחושת הביטחון האישי והמשפחתי שלהם. מחקרים מדגישים כי ככל שהשונות בין התרבויות רבה יותר, כך קשה יותר תהליך השתלבותו של המהגר (Berry, 1997). כפי נראה בהמשך הפרק, תהליכים אלה קשים במיוחד בקרב העולים יוצאי אתיופיה בישראל. זאת מכיוון שהתרבות

² ראו הפניות אצל אתי פישר (2005) למחקריהם של: הראל, 1994; דרוזנון וספרינגמן, 1999; סולודקינה, 1995; קירמאיייר ופרלמוטר, 2001; רוטנברג וטובין, 1995; שמאי, 2000.

שממנה באו היא כפרית, מסורתית ובמידה רבה סגורה בפני שינויים. עלייתם של יוצאי אתיופיה לישראל התאפיינה בשינוי תרבותי חד בקרבם, שכתוצאה ממנו חוו משברי קליטה בכל תחומי החיים. המעבר הקיצוני מחברה מסורתית לחברה מודרנית לווה בשבירתן של המוסכמות הקיימות ובערעור של נורמות וערכים – תרבותיים, משפחתיים, כלכליים, דתיים וחברתיים – שעל פיהם חיו יהודי אתיופיה במשך דורות רבים. בו בזמן נאלצו העולים לאמץ ערכים חדשים ונורמות בלתי מוכרות, ואלה גרמו להם לא פעם לבלבול ולחוסר התמצאות (פישר, 2005).

כבר בשנות השמונים הובן בישראל כי כאשר פעולות הקליטה אינן מתחשבות בייחוד התרבותי של המהגרים, ייקלטו הללו תוך כניעה וויתור על זהותם, דבר שיגרום להמעטת ערכם העצמי ולהגברת תחושת ההשפלה שלהם (Dotan, 1985). למרות זאת, לא חל שינוי מהותי בדפוס הקליטה בארץ. יתרה מזאת, כפי שעולה בבירור מהדוח המסכם של הצוות הבין-משרדי למיגור הגזענות נגד יוצאי אתיופיה (הצוות למיגור הגזענות, 2016), יוצאי אתיופיה סובלים בתדירות גבוהה מביטויי גזענות והדרה, וכן מיחס מפלה ואף מתעמר מידי מוסדות שונים של המדינה. סביר להניח כי תופעות אלה פוגעות בתחושת ביטחונם האישי ואינן מאפשרות קליטה והסתגלות מוצלחת, כזו שיכולה להתקיים כאשר המהגר מגלה הזדהות עם סביבתו החדשה ומצליח לקיים איתה אינטגרציה מלאה (פישר, 2005).

הדרה של מהגרים והשפעותיה

הדרה היא תהליך, מורכב ורב-ממדי אף הוא, המרחיק קבוצות מסוימות באוכלוסייה ומציב אותן בעמדת נחיתות ביחס למוקדי הכוח, המשאבים והערכים השולטים בחברה (Estivill, 2003). הקבוצות המודרות נדחקות לשוליים ונמנעת מהן השתתפות מלאה בחיי החברה שבה הם חיים (דורון, 2006). לכך יש השפעות שליליות, פסיכולוגיות וכלכליות, השפעות המוכחות במחקר פעם אחר פעם לאורך שנים (Aranda & Vaquera, 2015; Fraser, 1994; Taylor, 1995). הדרה יכולה לשאת אופי חוקי, חברתי, אתני, כלכלי או אחר, והיא מהווה ביטוי לכישלונם של מנגנונים – חברתיים, חוקיים, פוליטיים וכלכליים – שאמורים לאפשר את לכידותה של החברה האזרחית (Keynan, 2017). ההדרה מונעת למעשה מן המודרים "להרגיש בבית" במקום שבו הם חיים, ושוללת מהם את אחד הצרכים הבסיסיים של בני האדם – הצורך בשייכות. התשוקה לשייכות, שמהווה את אחד המניעים האנושיים הבסיסיים, דוחפת את בני האדם לכונן ולקיים קשרים חברתיים ולאמץ לעצמם זהות חברתית כאמצעי לסיפוק הצורך הבסיסי הזה. היעדר שייכות עלול לפגוע קשות ברמות תפקוד שונות של האישיות המודרת (Leary & Baumeister, 2017).

אחד המחקרים שבחן את השפעות ההדרה מצא, כי הדרה חברתית פוגמת לא בתפקוד הרגשי בלבד, אלא אף בחלקים מהתפקוד הקוגניטיבי (Baumeister, Twenge, &)

(Ciarocco, 2003). בממצאי המחקר, שבדק הבדלים בין תלמידים מודרים לכאלה שאינם מודרים, לא זוהו הבדלים ברמת הבנת הנקרא, אולם נמצאו הבדלים ביכולת להיזכר במידע ולהשתמש בו כבסיס לחשיבה. אחת ממסקנות המחקר היא, שבעוד שהרמה הנמוכה של התהליכים הקוגניטיביים של המודרים נשארת ברובה ללא כל פגע, הרמה הגבוהה של התהליכים אלה – דוגמת חשיבה לוגית, פתרון בעיות וכושר שיפוט – נפגעת על ידי ההדרה החברתית. יתרה מזאת, ההדרה גורמת אף להתנהגות מכשילה של המודרים עצמם, שגוררת בעצמה את העמקת ההדרה במעין מעגל קסמים: עלייה בהתנהגות אנטי-חברתית כגון תוקפנות כלפי אחרים (כלפי ה"מדירים", אך לא כלפיהם בלבד); נסיגה בהתנהגות חברתית, כגון ירידה ברמת הנכונות לסייע לאחרים; ונטייה ליטול סיכונים מופרזים ולבחור בחירות מסוכנות (Baumeister et al., 2003).

חלק מהפגיעות בתהליכים הקוגניטיביים קשורות לתפיסת הזמן – הן גורמות לרושם מוטעה לגבי משך הזמן שחלף. מסתבר כי עבור המודרים זמן חולף לאט, לעומת אנשים שמעורבים בחיי החברה ופעילים במסגרות חברתיות, שעבורם זמן חולף במהירות רבה יותר (שם). עוד נמצא שהיעדר הכנה ומכוונות כלפי העתיד גורם לירידה בנכונות להפסיד או להקריב בטווח הקצר למען השגת רווח משמעותי בטווח הארוך, דבר שמהווה אחד מהסימנים של יכולת לדחיית סיפוקים, הקשורה לפיקוח ולוויסות עצמי, ושיש לו השלכות מהותיות על יכולת ההסתגלות לתנאים משתנים.³ אחת התוצאות המדאיות של ממצאים אלה, טוענים החוקרים, היא העובדה שתוצאות דומות של שיבוש בתפיסת הזמן ושל הירידה ביכולת להקריב בהווה למען עתיד טוב יותר, התקבלו גם במחקרים שנעשו עם בעלי נטיות אובדניות (שם).

ההשפעה הרגשית של ההדרה היא קשה לא פחות, וכיום קיימת הכרה הולכת וגוברת בהשפעתה של תחושת השייכות לקבוצות חברתיות על הבריאות הנפשית ועל תחושת הרווחה האישית (Greenaway et al., 2015). אומנם, התגובה הרגשית להדרה נוטה להיות מוסווית על ידי מנגנוני הגנה נפשיים של המודרים, אשר מעדיפים לתאר את מצבם הרגשי כ"חסר רגשות", אך תוצאותיה הממשיות קשות. אי-מילויה של התשוקה הבסיסית להשתייך לקבוצה גורם למצבים של דיסוננס קוגניטיבי, שבעקבותיו מנסים המודרים לצמצם למינימום את הפער שבין דמותם כפי שהם תופסים אותה לבין האופן שבו הם תופסים את קבוצת ההתייחסות. התוצאה היא שהמודרים עצמם מטשטשים את ההבדל שבין זהותם

³ יכולת ויסות עצמי היא אחת התכונות הבסיסיות של הנפש האנושית. היא מאפשרת להמיר תגובות שבהרגל לתגובות תואמות יותר ותורמת לעלייה משמעותית בגמישות ובהסתגלות. במקביל היא מהווה גורם מרכזי בבחירת אסטרטגיה מועילה כאשר מדובר בלקיחת סיכונים. אצל תלמידים מודרים נפגמת גם יכולת זו, דבר הבא לידי ביטוי הן במידת יכולתם לאלץ עצמם לבצע פעילות בלתי נעימה (כגון עבודה משעממת, משימות בלתי נעימות וכו') למען מטרה עתידית, והן בדחיקתם לנטילת סיכונים מופרזים (Baumeister et al., 2003).

העצמית לבין הזהות הקולקטיבית של הקבוצה ההגמונית, לא אך ביחס למבט מבחוץ אלא אף בפני עצמם (Baumeister et al., 2003), דבר הגורם לניתוק רגשי.

אחד ההסברים לניתוק הרגשי הזה הוא היותו אסטרטגיה בלתי מודעת המכוונת לנטרול תחושות הכאב והתסכול, שנובעות מההדרה ומהפער שמציגה החברה בינה לבין המודר. היעדר הכרה או הכרה שגויה, סובר צ'רלס טיילור, עשויים "להביא לכליאתו של אדם במצב כוזב, מעוות ומצמצם של הויתו" (טיילור, 2005, עמ' 21). ואכן, ביזוי התרבות שממנה בא האדם מהווה גם ביזוי של העצמי. זאת מכיוון שהתרבות, כפי שטוען אבי שגיא (2006), היא חלק מהאדם – ואינה אך תוספת על קיומו כיצור אנושי. בלעדי התרבות אין הוא יצור אנושי:

בני אדם נולדים לתוך תרבות ולא לתוך קיום המנותק מתרבות, והתרבות מכוננת את זהותם כישים קונקרטיים ומכוננת את השפה שלהם ואת מרבית המנגנונים שדרכם הם מתנסים בקיום. התרבות מספקת הן את חומרי הזיכרון והן את עיצובו התודעתי, ויש לה תפקיד חשוב בעיצוב דפוסי התקוות והעתיד (שגיא, 2006, עמ' 185).

מקרה בוחן: יוצאי אתיופיה בישראל

לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בשנת 2016 חיו בישראל כ-144,000 יוצאי אתיופיה.⁴ אלה הגיעו ארצה במספר גלי עלייה, החל מסוף שנות השבעים של המאה העשרים.⁵ למרות שהגירה עשויה להוות גם הזדמנות, היא טומנת בחובה סיכון למשברים ולמצבי לחץ שבאים לידי ביטוי במצוקה נפשית ובקשיי הסתגלות, כאמור לעיל. ואומנם, מרבית הממצאים על אודות יוצאי אתיופיה בישראל מצביעים על קשיי קליטה ועל מגמה משברית (כורם והורנצ'יק, 2013). חלק מהסיבות לכך טמונות באופייה הטראומטי של העלייה בעבור רבים מיוצאי אתיופיה. משפחות רבות נקרעו כאשר חלק מבני אותה משפחה עלו לארץ וחלקם נשארו באתיופיה, ועבור רבים מאוד העלייה לישראל הייתה כרוכה במסע רגלי ארוך ורב סכנות ובשהות ארוכה במחנות פליטים.

לאחר ההגעה לישראל, השינויים בתפקידים ובסטטוס היו טוטליים והותירו את העולים חסרי אונים. כך למשל, עיסוקים שמהם התפרנסו בעבר (חקלאות ומלאכה) וכלי הישרדות שפיתחו בארץ מוצאם הפכו לבלתי שימושיים ולחלוטין לבלתי רלוונטיים בישראל. מעבר כה

⁴ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2017). האוכלוסייה ממוצא אתיופי בישראל – לקט נתונים לרגל חג הסיגוד:

הודעה לתקשורת. ירושלים: הלמ"ס, <https://www.cbs.gov.il/he/pages/default.aspx>

⁵ "עלייה מאתיופיה, היסטוריה", הסוכנות היהודית לארץ ישראל (לליית),

<http://www.jewishagency.org/he/he/ethiopian-aliyah/program/8921> (אוחזר ביום 1.11.2018).

קיצוני יוצר באדם תדהמה מלווה בתחושה של חוסר ישע, כפי שעולה למשל מדבריו של מ' בריאיון שערכה איתו פישר: "באתיפיה יכולתי להיות מורה ומדריך... עכשיו כל מה שידעתי לא שווה: זהות, אוכל, תלבושת, דיבור [...] כמו תינוק, עיוור, חירש, אילם" (פישר, 2005, עמ' 5).

רמת השוני הגבוהה שבין תרבות המקור לבין התרבות המקומית, מונעת מהמהגר את השימוש בכללים ובנורמות של חברת המוצא, כאמור לעיל, וזאת בטרם רכש את מנהגיה של החברה החדשה. כפי שנמצא במחקר שנערך בקרב תלמידי חטיבת ביניים, זהו גורם מרכזי לכך שתלמידים יוצאי אתיפיה מאופיינים ברמה גבוהה יותר של פסיביות, ולכך שהם ביישנים יותר ומדברים באופן עדין יותר בהשוואה לתלמידים מקבוצת הישראלים הוותיקים (Ringel, Ronell, & Getahune, 2005). ככלל, יוצאי אתיפיה בישראל נחשבים למאופקים, סגורים וביישנים (צגהון ושכטמן, 2003). אולם, ערכים אלה אינם יכולים להוות עבורם אסטרטגיות מועילות להשתלבותם המיטבית, מכיוון שהם עלולים להתפרש בתרבות הישראלית כפסיביות ונאיביות.

הסיבות לקשיים שחווים יוצאי אתיפיה בישראל אינן אישיות בלבד, אלא הן נטועות בתהליכי הדרה כלליים וקבוצתיים שנזכרו לעיל, ונמצאו במחקרים כבולטים ביחסם של הישראלים הוותיקים כלפי יוצאי אתיפיה. כפי שהראתה הגר סלמון (1998), מרגע הגעתם לישראל נתקלו יוצאי אתיפיה במערכת שבה מתקיים "תהליך מתמיד של פיצול גזעי בין שחורים ללבנים" (כורם והורנצ'יק, 2013, עמ' 56), ושבה צבע עורם הוא בעל משקל מרכזי בהוויית חייהם, דבר שנמצא במחקר כ"קטגוריה שלטת" (שם, שם). הערכה זו נתמכת גם בדוח הצוות למיגור הגזענות (2016), שאף מביא דוגמאות מעדויות של יוצאי אתיפיה.

כך למשל, נשים יוצאות אתיפיה סיפרו על חוויות משפילות, כגון היענותו של בית חולים לבקשת שכנה לחדר במחלקת יולדות להעברה לחדר אחר עקב צבע עורן, בנימוק של "הבנה והתחשבות ברצון מטופלות" (הצוות למיגור הגזענות, 2016, עמוד 36). הודאתו של בית החולים מראה שאין מדובר בחוויה סובייקטיבית, אלא באירוע שהתרחש בפועל, כמדיניות קבועה, ושבת החולים כמוסד ממלכתי לא מצא אותו בלתי לגיטימי. עובדה זו מחמירה את ההשפעה והפגיעה פי כמה, שכן היולדת בת קהילת המיעוט אף אינה יכולה לומר לעצמה שמדובר באירוע נקודתי. ואכן, כפי שעולה מהדוח הממשלתי האמור, יוצאי אתיפיה בישראל נחשפים לגזענות והדרה בעוצמה גבוהה, שנובעות מדעות קדומות וסטריאוטיפים המבוססים במידה רבה על צבע עורם, דבר שדוחק אותם להסתגרות ושוליות.

דוגמה נוספת לפרקטיקות של גזענות והדרה כלפי יוצאי אתיפיה בישראל, היא העובדה כי למרות קיומו של חוק האוסר על בעלי מקום ציבורי להפלות את המבקשים להיכנס בשעריו, בפועל עדיין נפוצה במועדונים רבים ברחבי הארץ התופעה של איסור על בני נוער יוצאי

אתיופיה להיכנס למועדון ולהצטרף לחבריהם הישראלים הוותיקים.⁶ התנהלות זו גורמת לבני נוער יוצאי אתיופיה לחוש שאינם רצויים, מגבירה בקרבם את תחושת חוסר השייכות ופוגמת בתחושת ההערכה העצמית שלהם ובגיבוש זהותם האישית אל מול קבוצת השווים.⁷ דוגמה זו חשובה במיוחד, בשל היותה אינדיקציה לניסיון החד-צדדי של יוצאי אתיופיה, במקרה זה בני הנוער, להשתלב בחברת הרוב כולל בדרכי הבילוי שלה. דחייתם ממקומות הבילוי המשותפים מולידה תחושות של עלבון, ניכור ואי-שייכות.

כנזכר לעיל, האסטרטגיה המועדפת על קבוצות מיעוט של מהגרים היא אסטרטגיית השילוב (Berry, 2003). אסטרטגיה זו נמצאה כמועדפת גם על יוצאי אתיופיה בישראל. במחקר בקרב עובדי נוער מקבוצות תרבותיות שונות בישראל, מצאו שמחה גתהון, שלמה רומי וירון יגיל (2016) כי המאפיין המשותף הבולט והמרכזי ביותר בקרב עובדי הנוער יוצאי אתיופיה (76.7%), היה העדפתם את האסטרטגיה המשלבת. לשם ההשוואה יש לציין, כי אצל בני החברה הערבית ויוצאי חבר העמים באותו מחקר, האסטרטגיה שנמצאה בשכיחות הגבוהה ביותר הייתה זו של היבדלות. עם זאת, הדוגמאות שהובאו לעיל, כמו גם דוגמאות נוספות רבות שמביא למשל הדוח הממשלתי למיגור הגזענות (2016), מצביעות על קושי ניכר במימוש אסטרטגיה זו על ידי היוצאים מאתיופיה, עולים וותיקים כאחד, על אף רצונם לממשה. החברה הקולטת מציבה בדרכם מכשולים ואינה מאפשרת את השילוב הרצוי.

הקושי להשתלב בא לידי ביטוי כבר בבתי הספר. ווביט וורקו-מנגסטו וגבי הורנצ'יק (2018), מביאים נתונים על בני נוער שחלקם לומדים, חלקם נושרים סמויים וחלקם מנותקים ממערכת החינוך. ממצאי מחקרם עולה כי למרות שההורים מעודדים הישגים במערכת החינוך, בני הנוער מדווחים על קושי שנובע מאפליה בתוך המערכת. המנותקים מדווחים על יחס מנוכר כלפיהם בבית הספר בעבר, הנושרים הסמויים מדווחים על אפליה בשל מוצאם, ואף הלומדים מדווחים על אפליה ברמה הקבוצתית (אם כי פחות ברמה האישית). המשתייכים לשתי הקבוצות האחרונות מדווחים על קשרים מועטים עם חברים שאינם ממוצא אתיופי, ואילו המשתייכים לקבוצת המנותקים מדווחים כי אין להם כלל קשרים כאלה (וורקו-מנגסטו והורנצ'יק, 2018).

אף בשירות בצה"ל, אשר לרוב נחשב בישראל כ"כרטיס כניסה" לחברה, נצפים קשיי השתלבות – כאשר יוצאי אתיופיה מודרים ומנותבים לשירות בתפקידים פשוטים, שאינם מצריכים מיומנויות גבוהות. כך עולה למשל, מדיון שנערך בוועדת החוץ והביטחון בנושא

⁶ לריכוז עדויות על אפליה בכניסה למועדונים בשל צבע עור, ראו: "אפליה בכניסה למועדונים ולמקומות בילוי", *האגודה לזכויות האזרח בישראל*, מיום 7.12.2009, <https://law.acri.org.il/he/2293> (אוחזר ביום 1.11.2018).

⁷ שמחה גתהון, מכותבות המאמר, נחשפה במסגרת עבודתה בעמותת עלם לעדויות רבות של בני נוער יוצאי אתיופיה שלא הורשו להיכנס למרכזי בילוי בשל צבע עורם ומוצאם. בני נוער אלה תיארו בפניה תחושות עלבון כבד וחוסר שייכות שנולדו בעקבות אירועים אלה של הדרה וביטויי גזענות כלפיהם.

שילוב קהילת יוצאי אתיופיה בצה"ל, במסגרת יום השוויון לקהילת יוצאי אתיופיה המצוין בכנסת. בדיון הושמעו טענות חריפות על הדרה ועל תיוג של חיילים יוצאי אתיופיה. ח"כ פנינה תמנו שטה אמרה בין היתר את הדברים הבאים:⁸

מספרים לנו סיפורי בדים, שאם ישימו אותנו בקבוצות נפרדות של כנסים וקורסים, אז אולי נהיה טובים. באים אלי בטענות שסגרנו את המסלולים הנפרדים, אבל זו לא הבעיה! הקהילה אוהבת את הצבא, ואחוזי הגיוס מראים את זה, אבל הצבא לא מתמודד עם קיום האפליה. הקהילה יכולה להשתלב לא רק כעובדי רס"ר, אני מאמינה בילדים שלנו, וכדאי שגם מדינת ישראל תתחיל.

באותו דיון אמר עו"ד אווקה זנה, ראש היחידה הממשלתית לתיאום המאבק בגזענות, כי "על פי שיטת צה"ל, נכון לנתוני היום, כמעט כל חייל שני מיוצאי אתיופיה הוא מתחת לקב"א 45 [...] זה לקבוע שאנחנו מפגרים [...] יש בוגר מכינה, עם עשר יחידות בגרות ריאלית ששובץ כסוהר כליאה".⁹ מאליו מובן, כי הפער בין הרצון להשתלב לבין הדחייה מגביר עד מאוד את דחיקתם של יוצאי אתיופיה לבחירה באסטרטגיה של שוליות חברתית, שמשמעותה כאמור היא שלילה והתנגדות הן לתרבות המקור והן לתרבות הקולטת (Berry, 1970; 2003).

בהקשר זה ראוי להתעכב על מחקרה של נורית פלד-אלחנן (2012), שניתחה את הדרך שבה מוצגים יוצאי אתיופיה בספרי הלימוד של בתי הספר. היא בחרה בניחוח רב-אופניות, אשר בודק את ההקשרים שבהם מועבר המסר, ולכן בדקה את הטקסט המילולי לצד מערכות אחרות של סימנים חזותיים, כגון: תמונות, גרפים, דיאגרמות, צבע, סוג אות, מפות ועוד. מסקנתה של פלד-אלחנן היא חד-משמעית: יש הגזעה בשיח שבו דנים ביוצאי אתיופיה בספרי הלימוד, שנובעת "מחוסר היכרות עם התלמידים, עם תרבותם, עם שפתם ועם דרכי הלימוד במחוזות מוצאם, וכן מההתייחסות אל יוצאי אתיופיה כאל בעיה" (פלד-אלחנן, 2012, עמ' 36). לטענתה, האופן שבו מוצגים יוצאי אתיופיה בספרי הלימוד מלמד על ציפייה להיטמעות מוחלטת, כולל ויתור על רוב המורשת ותרבות המקור. גישה בלתי-מתפשרת זו של "תרבות הרוב" כלפי "תרבות המיעוט", לדברי פלד-אלחנן, מביאה למצב שבו "כששתי קבוצות נפגשות בדרך זו, ההבדלים הבין-קבוצתיים אינם מתקבלים בברכה בידי הקבוצה השלטת אלא הופכים ל'בעיה' שיש 'לפתור'" (שם, עמ' 40). מתוך כל האמור לעיל נראה כי

⁸ בנדר, א', "כל יוצא אתיופיה שני הוא מתחת לקב"א 45 – צה"ל קובע שאנחנו מפגרים", מעריב און-ליין, מיום 22.5.2018, <http://www.maariv.co.il/news/israel/Article-639271>, אוחזר ביום 15.6.2018.

⁹ שם.

ניתן לקבוע שהעולים מאתיופיה חווים תחושת הדרה עמוקה ואי-שייכות תרבותית, שני יסודות אשר להם השפעה רבה על ערעור תחושת הביטחון האישי והקהילתי.

סיכום

המציאות האנושית בכל חברה מתקיימת בסביבה תרבותית המתפתחת בצורה דיאלוגית, דיאכרונית (הַשְׁתַּלְשְׁלוּתִית) וסינכרונית גם יחד (שגיא, 2006). במילים אחרות, בני אדם מעוצבים על ידי התרבות שאליה נולדו ושבתוכה הם חיים, תוך דיאלוג עם תרבויות נוספות שאיתן יש להם זיקה מתמשכת, והם "בונים את זהותם דרך הזיקות השונות שלהם עם יחידים ועם קבוצות הנמצאים אתם במגע ישיר או עקיף" (שם, עמ' 186). כאשר דיאלוג כזה אינו מתמשש, נדחקים בני קבוצת המיעוט לאסטרטגיה של שוליות המותירה אותם ב"לימבו" – מובלעת מודרת ושכוחה, שהקרקע תחתיה אינה יציבה – והם מסתגרים, הן בפני תרבות המקור שלהם והן בפני התרבות של חברת הרוב הקולטת. כאשר החברה הקולטת מייצרת דימוי שלילי ונחות של קבוצת היסוד התרבותית קצרה הדרך למקרים של גזענות, השפלה, הדרה ויצירת דימוי כוזב שבני הקבוצה אינם מוצאים עצמם בתוכו.

במציאות כזאת שאליה חשופים יוצאי אתיופיה בישראל, לא זו בלבד שאסטרטגיה של שילוב אינה ישימה עבורם, גם אסטרטגיה של היבדלות והיצמדות לתרבות המקור אינה אפשרית. זאת מכיוון שנוצר דיסוננס בין האופן שבו בני הקהילה רואים את עצמם לבין האופן הכוזב שבו רואה אותם התרבות הקולטת, כמבוזים ונחותים. מנגד, אסטרטגיה של ויתור על התרבות המקורית לטובת היטמעות, גם היא אינה יכולה להתמשש, שכן אין הקבוצה הקולטת מאפשרת אותה. במקרה של יוצאי אתיופיה, צבע עורם מתייג אותם מראש ומקשה על היטמעות, גם במחיר הגבוה של ויתור על תרבות המקור והינתקות ממנה.

בקרב בני נוער חריפה תופעה זו במיוחד, שכן במערכת החינוך הפורמלית הם נתקלים במציאות שבה חסרה עדיין הבנה תרבותית עמוקה – רבים מקרב צוותי החינוך לוקים בהתייחסות קולקטיבית וסטריאוטיפית ליוצאי אתיופיה, ואף מוותרים על הסיכוי לקדם את בני הנוער ולהתמודד עם בעיותיהם ועם האתגרים שאלה מעמידים בפניהם (האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה, 2003). מחוץ למערכת הבית-ספרית, הם נדחים לעיתים קרובות באופן משפיל ממקומות בילוי שאמורים להוות בסיס ליצירת מאפיינים משותפים עם בני תרבות הרוב, וכן סובלים מיחס מדייר ומשפיל מצד נציגי הרשויות, ובהן המשטרה. לכך מצטרף המתח הרב שבינם לבין הוריהם, שהסיבות להיווצרותו נזכרו לעיל, ושהחריף עוד לנוכח דרכי הקליטה בישראל אשר בעטיין נשלחו לעיתים הילדים ללמוד בפנימיות מחוץ לבית (וורקו-מנגסטו והורנצ'יק, 2018). המתח שנוצר בין הילדים ובני הנוער לבין הוריהם בעקבות ההגירה הוא כה רב, עד שהוא מאפיל אף על מה שצעירים יוצאי אתיופיה מעידים

עליו כאחד הערכים המרכזיים בתרבותם – מתן כבוד למבוגר ולהורה (כורם והורנצ'יק, 2013).

דברים קשים אלה מחדדים את נושא הפרק כולו – כאשר קבוצת מיעוט סובלת מהדרה ומאמציה להשתייך לתרבות הקולטת נתקלים בדלתות נעולות, אין לה יכולת למלא את התשוקה הבסיסית להשתייך (Baumeister et al., 2003) והיא נדחקת לשוליות חברתית, אשר כתוצאה בלתי נמנעת מולידה היעדר ביטחון אישי. קשה להיאבק בהדרה, אך יש דרכים שבהן ניתן להתגבר עליה ועל השיח הגזעני, ולא בתחום החינוך בלבד. לשם כך יש לשלב בין השתתפות פוליטית ומאבקים בסוגיות של אי-צדק, לבין חינוך ופדגוגיה המכוונים לשיח המכליל את הקבוצות התרבותיות השונות (Giroux & McLaren, 1994). זהו תהליך ממושך, אך הוא חיוני לצורך יצירת תנאים בסיסיים להפחתת ההדרה של קבוצות מיעוט בחברה הישראלית, להעלאת הביטחון האישי של כלל התושבים, וכן להפחתת תחושות המתח הבין-תרבותי. זהו אתגר גדול לחברה האזרחית בישראל, שאין להפריז בחשיבותו.

מקורות

בוסטין, ע' (2007). תיווך לשוני ותרבותי של שירותים חברתיים. *הד האולפן החדש*, 91, 1-11.

ברי, ג"ו (2003). מכור היתוך לרב תרבותיות: השלכות למערכת ההשכלה הגבוהה ולהכשרת עובדי רווחה וחינוך. בתוך א' לשם וד' רואר-סטריאר (עורכים), *שונות תרבותית כאתגר לשירותי אנוש* (עמ' 113-125). ירושלים: מאגנס.

גתהון, ש', רומי, ש' ויגיל, י' (2016). תפיסת תפקיד ושחיקה בקרב עובדים עם מתבגרים במצבי סיכון: היבט רב תרבותי. *מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית*, כד (43), 13-38.

דורון, א' (2006). *בין הדרה חברתית למדיניות חברתית: נייר עמדה*. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.

האגודה הישראלית למען יהודי אתיופיה (אוקטובר 2003). *נוער בסיכון יוצא אתיופיה*. דין וחשבון לוועדת העלייה, הקליטה והתפוצות: <https://www.iaej.co.il/?p=1944>

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2017). *האוכלוסייה ממוצא אתיופי בישראל – לקט נתונים לרגל חג הסיגד: הודעה לתקשורת*. ירושלים: הלמ"ס.

הצוות למיגור הגזענות נגד יוצאי אתיופיה (2016). *הצוות למיגור הגזענות נגד יוצאי אתיופיה: דוח מסכם – יולי 2016*. ירושלים: משרד המשפטים.

וורקו-מנגסטו, ו' והורנצ'יק, ג' (2018). נשירה סמויה ממערכת החינוך בקרב מתבגרים יוצאי אתיופיה. *הגירה*, 8, 43-63.

טיילור, צ' (2005). הפוליטיקה של ההכרה (תרגום: ח' רוזנבלט וא' נחתומי). בתוך א' נחתומי (עורך), רב-תרבותיות במבחן הישראליות (מהדורה שנייה, עמ' 21-52). ירושלים: מאגנס.

יכניץ, ל' (2014). "ילד הוא לא עשב": חוויית ההורות של הורים עולים מחבר העמים במעבר בין-תרבותי. *חברה ורווחה*, לד (4), 577-608.

כורם, ע' והורנצ'יק, ג' (2013). תפיסות של צעירים יוצאי אתיופיה את הסתגלותם הסוציו-תרבותית בישראל. *הגירה*, 2, 73-55.

מאוסטר, מ' (2008). *משפט ותרבות בישראל בפתח המאה העשרים ואחת*. תל אביב: עם עובד.

מאוסטר, מ' שגיא, א' ושמיר, ר' (1998). הרהורים על רב-תרבותיות בישראל. בתוך מ' מאוסטר, א' שגיא ור' שמיר (עורכים), רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית: ספר הזיכרון לאריאל רוזן-צבי ז"ל (עמ' 67-76). תל אביב: רמות.

סלמון, ה' (1998). גלגולה של תודעה גזעית: מאתיופיה לארץ המובטחת. מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, 19-20, 125-146.

פישר, א' (2005). היבטים בקליטה – מחקר ומעשה בין אינג'ירה לפלאפל: קליטת עולי אתיופיה מנקודת מבטם של ותיקי העדה. *הד האולפן החדש*, 88 (גיליון מקוון).

פלד-אלחנן, נ' (2012). הם אומרים שהצבע שלנו עצוב: דוגמאות אחדות לשיח גזעני בבתי ספר ובספרי לימוד. *במעגלי חינוך: מחקר עיון ויצירה*, 3, 36-57.

צגהון, א' ושכטמן, צ' (2003). שימוש בפוטו-תרפיה להגברת חשיפה עצמית וליצירת הברית הטיפולית בראיון עם עולים מאתיופיה. *הייעוץ החינוכי*, 12, 146-156.

שגיא, א' (2006). *המסע היהודי-ישראלי: שאלות של תרבות ושל זהות*. ירושלים: מכון שלום הרטמן.

Aranda, E. & Vaquera, E. (2015). Racism, the immigration enforcement regime, and the implications for racial inequality in the lives of undocumented young adults. *Sociology of Race & Ethnicity*, 1(1), 88-104.

Baumeister, R. F., Twenge, J. M., & Ciarocco, N. (2003). The inner world of reflection: Effects of social exclusion on emotion, cognition and self-regulation. In J. P. Forgas & K. D. Williams (Eds.), *The social self:*

Cognitive, interpersonal and intergroup perspectives (pp. 161–174). Psychology Press.

Berry, J. W. (1970). Marginality, stress and ethnic identification in an acculturated Aboriginal community. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 1*(3), 239–252.

Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review, 46*(1), 5–34.

Berry, J. W. (2003). Conceptual approaches to acculturation. In K. Chun, P. Balls-Organista, & G. Marin (Eds.), *Acculturation: Advances in theory, measurement and applied research* (pp. 17–37). Washington, DC: American Psychological Association.

Berry, J. W., Kim, U., Power, S., Young, M., & Bujaki, M. (1989). Acculturation attitudes in plural societies. *Applied Psychology: An International Review, 38*(2), 185–206.

Berry, J. W. & Sam, D. L. (1997). Acculturation and adaptation. In J. W. Berry, M. H. Segall & C. Kagitcibasi (Eds.), *Handbook of cross-cultural psychology: Vol. 3. Social behavior and applications* (2nd ed., pp. 291–326). Boston: Allyn & Bacon.

Dotan, T. (1985). Jewish Children from Ethiopia in Israel: Some observations on their adaptation patterns. *Israel Social Science Research, 3*(1-2), 97–103.

Estivill, J. (2003). *Concepts and strategies for combating social exclusion: An overview*. International Labour Organization.

Fraser, N. (1995). From redistribution to recognition? Dilemmas of justice in a 'post-socialist' age. *New Left Review, 1*(212), 68–93.

Giroux, H. & McLaren, P. (1994). *Between borders: Pedagogy and politics in cultural studies*. New York: Routledge.

Goodenough, W. (1961). *Property, kin and community on truk*. New Haven: Yale University, Department of Anthropology (Original work published 1951).

- Greenaway, K. H., Haslam, S. A., Cruwys, T., Branscombe, N. R., Ysseldyk, R., & Heldreth, C. (2015). From "we" to "me": Group identification enhances perceived personal control with consequences for health and well-being. *Journal of Personality and Social Psychology, 109*(1), 53–74.
- Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences: International differences in work-related values*. Newbury Park, CA: Sage.
- Keynan, I. (2017). Citizenship: Rethinking multicultural citizenship. *Cosmopolitan Civil Societies: An Interdisciplinary Journal, 9*(3), 21–39.
- Leary, M. R. & Baumeister, R. F. (2017). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. In B. Laursen & R. Zukauskienė (Eds.), *Interpersonal Development* (pp. 57–89). New York: Routledge.
- Paris, R. (2001). Human security: Paradigm shift or hot air? *International Security, 26*(2), 87–102.
- Phinney, J. S. (1990). Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research. *Psychological Bulletin, 108*(3), 499–514.
- Phinney, J. S. (1992). The multigroup ethnic identity measure: A new scale for use with adolescents and young adults from diverse groups. *Journal of Adolescent Research, 7*(2), 156–176.
- Phinney, J. S., Horenczyk, G., Liebkind, K., & Vedder, P. (2001). Ethnic identity, immigration and well-being: An interactional perspective. *Journal of Social Issues, 57*(3), 493–510.
- Ramirez, M. (1991). *Psychotherapy and counseling with minorities: A cognitive approach to individual and cultural differences*. New York: Pergamon Press.
- Ringel, S., Ronell, N., & Getahun, S. (2005). Factors in the integration process of adolescent immigrants: The case of Ethiopian Jews in Israel. *International Social Work, 48*(1), 63–76.

Taylor, C. (1994). *Multiculturalism: Examining the politics of recognition*. NJ:
Princeton University Press.

